

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ОСОБИСТИХ ТА ІНШИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ

Кот О. О.,

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу проблем приватного права НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

Стаття присвячена дослідженню специфіки захисту особистих та інших немайнових прав. Проаналізовано найбільш вагомі наукові дослідження цієї проблематики. Наведено актуальну судову практику розгляду спорів у справах, пов'язаних із захистом особистих та інших немайнових прав, включаючи практику Європейського суду з прав людини. Запропоновано можливі шляхи вирішення наявних практичних проблем.

Ключові слова: особисті та інші немайнові права, захист суб'єктивних цивільних прав, особисті немайнові відносини, судова практика.

Тривалий час особисті немайнові права відігравали у вітчизняному приватному праві до певної міри другорядну роль. Цивільний кодекс УРСР 1963 р., за загальним правилом, охороняв лише пов'язані з майновими особисті немайнові відносини і лише у випадках, прямо передбачених законом, застосовувався до інших особистих немайнових відносин (ст. 1 ЦК УРСР).

Демократизація суспільного життя, курс на становлення соціальної та правової держави не могли не відреагувати на такий вибірковий та обмежений підхід до предмета правового регулювання цивільного права. У той час, коли розпочався і тривав процес кодифікації цивільного законодавства в Україні та країнах пострадянського простору, М. М. Малєїна наголошувала на необхідності подолання традиційно-архаїчного уявлення про те, що основу предмета цивільно-правового регулювання становлять майнові відносини, обумовлені використанням товарно-грошової форми, й наголошувала, що такий підхід до предмета та змісту цивільного права ніби підтримує культ речей, майна [1].

Розробники чинного Цивільного кодексу України виходили з таких самих засад, а значить визначили місце відповідних норм у проекті кодексу з огляду на значення особистих немайнових прав особи в процесі її життєдіяльності. Цивільний кодекс України вперше у вітчизняній і пострадянській практиці приватноправових кодифікацій присвятив регулюванню особистих немайнових відносин окрему книгу, оскільки в сучасному світі значущість особистих немайнових прав є надзвичайно високою, бо вони виступають передумовою забезпечення реальної свободи власності, свободи договору, свободи підприємництва і всіх інших прав, які існують у матеріальній сфері суспільства. Це та духовна основа суспільства, яка дає змогу повною мірою реалізувати принципи громадянського суспільства. Саме через це ст. 1 ЦК України згадує особисті немайнові відносини перед майновими. Тобто з точки зору розробників нового ЦК України особисті немайнові права людини є настільки важливими для громадянського суспільства, що вони мають передувати майновим правам навіть за місцем розташування у кодифікованому акті. Здається, цей підхід якнайкраще свідчить про роль особистих немайнових прав у сучасному розвинутому приватному праві.

Звісно, наведене повною мірою стосується не тільки регулювання особистих немайнових відносин – багато в чому виконання ними наведених вище функцій як передумови для належного розвитку майнових відносин залежить від ефективного захисту особистих немайнових прав. У цій частині можна погодитися з висловленою в науковій літературі думкою про те, що наразі в Україні можна констатувати тільки початок такого стану розвитку суспільства, яке стало на шлях руху до громадянського суспільства. За таких умов людина, яка розглядається як найвища соціальна цінність, повинна захищатися всім потужним потенціалом права, у тому числі й цивільного [2].

Отже, наведена зміна парадигми у ставленні до особистих немайнових правовідносин не могла залишити осторонь і регламентацію питання захисту цих прав. На нормативному рівні це виявилось у положеннях ЦК України щодо способів захисту суб'єктивних прав. Як уже зазначалося, за загальним правилом, сформульованим у ст. 16 ЦК України, суд може захистити цивільне право або інтерес способом, що встановлений договором або законом. Незважаючи на буквальний зміст цієї норми, Верховний Суд України доклав значних зусиль для того, щоб уніфікувати судову практику та забезпечити потерпілим можливість ефективного судового способу навіть тоді, коли найбільш вдалий для даного випадку спосіб захисту не закріплено в нормах закону чи положеннях договору. Цивільне законодавство містить усі необхідні передумови для цього.

Передусім йдеться про приписи ст. 275 ЦК України, згідно з якими фізична особа має право на захист свого особистого немайнового права від протиправних посягань інших осіб. Захист особистого немайнового права здійснюється способами, встановленими гл. 3 ЦК. Захист особистого немайнового права може здійснюватися також іншим способом відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення (курсив наш. – О. К.). Така особливість

нормативної регламентації порядку захисту особистих немайнових прав отримала схвальні відгуки суддів вищих судових інстанцій України.

Водночас станом на сьогодні у судовій практиці виникає чимало проблемних питань, у тому числі і щодо врахування особливостей правового захисту, визначених ст. 275 ЦК України, які навряд чи можуть вважатися вирішеними. Саме вони потребують ґрунтовного наукового аналізу.

Як свідчить судова практика, під час розгляду судових справ і досі виникають питання щодо можливості відшкодування моральної шкоди у договірних правовідносинах. Суть цієї проблеми, на нашу думку, полягає у системному тлумаченні судами положень ст. 23, 611, 1167 та інших норм ЦК України.

Цю тезу можна проілюструвати однією із справ, розглянутих Верховним Судом України. Позивач звернувся до суду з позовом до ПАТ АБ «Укрґазбанк» про відшкодування моральної шкоди.

Під час розгляду справи судами було встановлено, що у 2008 р. між позивачем та ВАТ АБ «Укрґазбанк» був укладений депозитний договір на суму 10 000,00 доларів США з відкриттям депозитного рахунку на строк до 21.02.2010 р. із сплатою банком вкладнику 12 % річних. Відповідно до квитанції позивач передав, а відповідач прийняв на депозитний рахунок банку грошові кошти в сумі 10 000,00 доларів США, що на дату здійснення операції становило 50 500,00 грн.

У березні 2009 р. позивач звернувся до відділення ВАТ АБ «Укрґазбанк» з метою отримати 12 % річних від суми вкладу згідно з договором, однак йому було повідомлено про те, що в базі даних їхньої установи такий вклад не значився.

Ухвалою Мукачівського міськрайонного суду від 17.07.2013 р. особу, яка була притягнута до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів, передбачених ч. 2 ст. 191 та ч. 1 ст. 366 Кримінального кодексу України (тобто особу, яка фактично привласнила зазначені кошти), було звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності.

Судовими рішеннями в іншій справі було стягнуто з ВАТ АБ «Укрґазбанк» на користь позивача 10 000,00 доларів США та 2 400,00 доларів США відсотків за період з 19.02.2008 р. до 21.02.2010 р.

Посилаючись на те, що більше шести років він намагався повернути свої кошти, за цей час через нервові стреси, пов'язані з викраденням грошових коштів працівником банку, він утратив здоров'я, захворів, а нині вимушений постійно звертатись до лікарів та проходити курс лікування, позивач вважав, що незаконними діями посадових осіб відділення ВАТ АБ «Укрґазбанк» йому спричинено моральні страждання, які він оцінює в 55 000,00 грн. і просить стягнути з відповідача.

Рішенням Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області позов було задоволено частково, стягнуто з банку на користь позивача 45 000,00 грн. моральної шкоди. Ухвалюючи рішення про часткове задоволення позову, суд першої інстанції виходив з того, що обов'язок щодо відшкодування моральної шкоди, завданої позивачеві працівником банку під час виконання ним трудових обов'язків, покладається на банк на підставі ч. 1 ст. 1172 ЦК України.

Утім рішенням апеляційного суду Закарпатської області рішення суду першої інстанції було скасовано, а в задоволенні позову відмовлено. Відмовляючи у відкритті касаційного провадження за касаційною скаргою позивача, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, по суті, погодився з висновком апеляційного суду про те, що чинним законодавством, у тому числі й у сфері банківської діяльності, а також договором депозитного вкладу, укладеним між позивачем та банком, не передбачено права на відшкодування заподіяної фізичній чи юридичній особі моральної (немайнової) шкоди у зв'язку з неповерненням банківського вкладу.

Верховний Суд України також погодився з наведеними вище висновками суду апеляційної та касаційної інстанцій з огляду на таке.

Судами встановлено, що спірні правовідносини виникли з договору банківського вкладу. Відповідно до ч. 4 ст. 611 ЦК України *моральна шкода підлягає відшкодуванню в разі порушення зобов'язань у договірних правовідносинах у випадку встановлення такої відповідальності законом або договором* (курсив наш. – О. К.).

Поняття моральної (немайнової) шкоди і порядок її відшкодування визначаються ст. 23 ЦК України. Зокрема, підставами для відшкодування моральної шкоди можуть бути порушення майнових, особистих немайнових прав особи, а також зобов'язань у випадках, передбачених договором або законом.

Спори про відшкодування заподіяної фізичній або юридичній особі моральної (немайнової) шкоди розглядаються, зокрема: коли право на її відшкодування безпосередньо передбачено нормами Конституції або впливає з її положень; у випадках, передбачених Цивільним кодексом та іншим законодавством, яке встановлює відповідальність за заподіяння моральної шкоди; при порушенні зобов'язань, які підпадають під дію Закону України «Про захист прав споживачів» чи інших законів, що регулюють такі зобов'язання і передбачають відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Статтею 4 Закону України «Про захист прав споживачів» передбачено, що споживачі під час придбання, замовлення або використання продукції, яка реалізується на території України, для

задоволення своїх особистих потреб мають право на відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону.

Разом з тим, звертаючись до суду із позовом у даній справі, вкладник посилався на те, що йому завдано моральної шкоди у зв'язку з неповерненням банком його депозитного вкладу.

З урахуванням наведеного, не заперечуючи загалом можливість застосування норм Закону України «Про захист прав споживачів» до відносин з договору банківського вкладу, Верховний Суд України дійшов висновку про те, що ні чинним законодавством, ні договором, укладеним між позивачем та ПАТ «Укргазбанк», не передбачено право позивача на відшкодування моральної шкоди у зв'язку з неповерненням банком грошових коштів, переданих на депозит, а відтак висновки судів апеляційної та касаційної інстанцій про відмову в задоволенні позову про відшкодування моральної шкоди з цих підстав є правильними [3].

Надаючи оцінку подібним правовим конфліктам, необхідно враховувати складність даного питання з огляду на певну неоднозначність його нормативно-правової регламентації.

Відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України підставами для виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є заподіяння майнової та моральної шкоди іншій особі. Отже, заподіяння моральної шкоди є юридичним фактом, на підставі якого виникають обов'язок заподіювача відшкодувати шкоду та кореспондуюче право потерпілого вимагати зазначеного відшкодування. До того ж, за змістом ч. 1 ст. 23 ЦК України особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав.

Наведені вище загальні норми ЦК України свідчать про те, що заподіяння моральної шкоди є самостійною і достатньою підставою для її відшкодування потерпілому незалежно від типу суб'єктивного права, яке було порушене заподіювачем.

Натомість, у ч. 1 ст. 611 ЦК України передбачено, що в разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема: 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору; 2) зміна умов зобов'язання; 3) сплата неустойки; 4) відшкодування збитків та моральної шкоди.

З чотирьох наведених правових наслідків припинення зобов'язання як наслідок його порушення застосовується тільки в разі вказівки на це в договорі чи законі, що прямо впливає з п. 1 ч. 1 ст. 611 ЦК України, а також положень ст. 525, 615, 651 ЦК України. Зміна умов зобов'язання потребує аналогічних передумов згідно зі ст. 525, 651 ЦК України, як і сплата неустойки (ч. 1 ст. 548 ЦК України). Відшкодування збитків та моральної шкоди як наслідок порушення зобов'язання також має бути обумовлене вказівкою на застосування цього наслідку або в спеціальній нормі закону, або в договорі. Для відшкодування збитків такою узагальнюючою нормою закону для зобов'язальних правовідносин є ч. 1 ст. 623 ЦК України, згідно з якою боржник, який порушив зобов'язання, має відшкодувати кредиторів завдані цим збитки. Проте щодо відшкодування моральної шкоди відповідної узагальнюючої вказівки в законі не зроблено. У свою чергу, положення ст. 1167 ЦК України не можуть бути застосовані до зобов'язальних правовідносин, оскільки предметом їх регулювання є реакція на порушення в межах абсолютних правовідносин.

Таким чином, з огляду на чинне цивільне законодавство, підхід Верховного Суду України до вирішення відповідних справ може вважатися обґрунтованим. Водночас залишаються питання про те, наскільки обґрунтованим є підхід законодавця, і в цій частині питання не є таким уже однозначним.

На користь того, що відшкодування моральної шкоди не повинно бути предметом спору в межах договірних чи інших зобов'язальних правовідносин, можна зауважити, що в цих правовідносинах сторони завжди визначені, і кредитор має лише право вимоги до боржника, яке і є частиною змісту правовідносин. Право вимоги – це право вимагати конкретної поведінки боржника, тому кредитор виступає пасивним суб'єктом у даних правовідносинах. Якщо ж боржник не виконує свого обов'язку, то він порушує лише кореспондуюче право вимоги кредитора, оскільки ніякого іншого суб'єктивного права у відносинах між ними не існує. Будь-які доводи противників цього погляду можуть зводитися лише до можливості порушення боржником також абсолютних немайнових прав кредитора на честь, гідність, ділову репутацію тощо, однак вони стикатимуться з тим, що такі порушення, якщо й можуть визнаватися, будуть вторинними (похідними) від порушення кореспондуючого обов'язку суб'єктивного права вимоги. А це означатиме відсутність причинно-наслідкового зв'язку між невиконанням обов'язку боржника та порушенням абсолютного немайнового права, що виключатиме покладення відповідальності боржника.

Ця логіка була б бездоганною за однієї умови – якби закон сам не допускав можливості відшкодування моральної шкоди в договірних зобов'язаннях. Ідеться не тільки про ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів», яку згадав Верховний Суд України у наведеній вище постанові, а й про цілу низку інших норм.

Так, відшкодування моральної шкоди у відносних (зобов'язальних) відносинах допускається законом у разі заподіяння моральної шкоди у зв'язку із вчиненням недійсного правочину (ч. 2 ст. 216

ЦК України), якщо договір купівлі-продажу укладено, а покупцеві не було надано можливості негайно одержати повну й достовірну інформацію про товар у місці його продажу (ч. 3 ст. 700 ЦК України), в разі заподіяння моральної шкоди розголошенням банком відомостей, що становлять банківську таємницю (ч. 2 ст. 1076 ЦК України), тощо. Виникає логічне запитання, чому закон дозволяє відшкодування даного різновиду шкоди у цих випадках, чим вони такі особливі?

Викладене вище обґрунтування на користь неможливості відшкодування моральної шкоди в договірних відносинах з огляду на правову природу цих правовідносин згадано зводиться нанівець, якщо враховувати, що за приписами ст. 611 ЦК України воно все-таки можливе, і якщо передбачено самим договором. Тобто навіть якщо всі випадки, перелічені у ч. 2 ст. 216, ч. 3 ст. 700, ч. 2 ст. 1076 ЦК України та інших нормах законодавства, могли бути мотивовані певними особливостями відповідних правовідносин, то законодавчий дозвіл вирішити питання відшкодування моральної шкоди в договорі руйнує і це пояснення підходу законодавця.

Виходячи з наведеного, ще раз підкреслимо: на сьогодні правову позицію Верховного Суду України щодо неможливості відшкодування моральної шкоди в договірних відносинах можна вважати законною та обґрунтованою. Разом з тим норми законодавства України в цій частині не є послідовними й потребують уніфікованого підходу.

На нашу думку, є підстави стверджувати, що за загальним правилом відшкодування моральної шкоди допускається у випадках заподіяння шкоди у вигляді порушення особистих немайнових прав поза межами договірних відносин, зокрема, у випадках посягання на життя та здоров'я (ст. 1168 ЦК України), посягання на інші особисті немайнові блага та права особи (ст. 276, 280, 298 ЦК України), порушення майнових прав (ст. 332, 386 ЦК України) та ін., тобто в межах абсолютних правовідносин.

Водночас, якщо моральна шкода заподіяна внаслідок порушення договірних прав – вона відшкодовується лише у випадках, коли це прямо встановлено законом, зокрема ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів».

Незважаючи на наведену проблему, слід визнати, що відшкодування моральної шкоди залишається одним із найбільш поширених способів захисту особистих немайнових прав.

У цих справах, на нашу думку, завжди проблемним залишатиметься питання про розмір відшкодування заподіяної шкоди, яке зумовлено не проблемами законодавчої техніки щодо формулювання відповідних норм права, а складністю саме розрахунку відповідної суми, пов'язаної з тим, що сформулювати відповідну норму права інакше, ніж через використання оціночних понять, неможливо. При цьому ступінь «оціночного характеру» таких понять, як «душевні страждання», «приниження честі та гідності», є надзвичайно високим, а суд під час винесення рішення та визначення розміру грошового відшкодування має встановити не тільки їх, а ще й *характер* правопорушення, *глибину* фізичних та душевних страждань, *погіршення* здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, *ступінь вини* заподіювача, вимоги *розумності* і *справедливості* та інші обставини, які мають *істотне значення* (ч. 3 ст. 23 ЦК України). З наведеного випливає, що буквально всі критерії визначення розміру грошового відшкодування моральної шкоди мають оціночний характер.

Зокрема Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних та кримінальних справ за результатами аналізу судової практики у справах про відшкодування моральної шкоди, завдані у зв'язку з ушкодженням здоров'я під час виконання трудових обов'язків, встановив, що суди різних областей щодо однакової втрати професійної працездатності та встановлення однакової групи інвалідності визначали різні розміри морального відшкодування потерпілим. Тобто навіть у випадках, коли уповноважена установа визначає ступінь втрати працездатності потерпілого у відсотках, за однакових відповідних показників суди присуджують до компенсації не просто різний розмір моральної шкоди, а різний в разі [4].

Утім наявність такої відмінності в присуджених сумах компенсації має під собою відповідне підґрунтя, оскільки розмір моральної шкоди залежить не тільки і не стільки від дій заподіювача, скільки від їх сприйняття потерпілим. Навпаки, певний подив викликає той факт, що різниця в розмірі відшкодування спостерігається між судами різних областей, а не в різних справах. На нашу думку, кожна справа про відшкодування моральної шкоди може а рїгогі належати до категорії складних і підхід суду в будь-якому разі має бути індивідуальним до кожного випадку, оскільки суд повинен встановити, яка саме компенсація дозволить «загладити» страждання потерпілого через заподіяну йому моральну шкоду.

Крім цього, в контексті аналізу судової практики у справах про захист порушених особистих немайнових прав як учасники цивільних правовідносин, так і суди не завжди використовують увесь потенціал норм чинного законодавства. Зокрема, під захистом відповідних прав розуміють тільки грошове відшкодування моральної шкоди, тоді як відповідно до ч. 3 ст. 23 ЦК України моральна шкода відшкодовується грішми, іншим майном або в інший спосіб.

З огляду на наведене цікавим є те, що Європейський суд з прав людини досить активно застосовує й «інші способи» відшкодування моральної шкоди. Серед іншого достатньо поширеним є підхід,

викладений у п. 36 рішення від 25 листопада 1993 р. у справі *Holm v. Sweden*: у завдання Суду не входить робити припущення, чи вирішив би окружний суд справу заявника на його користь, розглядаючи справу в іншому складі. У будь-якому разі Суд погоджується з Урядом у тому, що визнання порушення п. 1 ст. 6 Конвенції саме по собі становить достатню справедливу сатисфакцію [5]. На нашу думку, відповідна форма відшкодування моральної шкоди може використовуватися й національними судами під час вирішення відповідних спорів із посиланням на ч. 3 ст. 23 ЦК України.

Важливе місце серед способів захисту особистих немайнових прав займає **спростування недостовірної інформації**. У практиці застосування цього способу захисту також виникають окремі проблеми.

Передусім під час застосування відповідних норм права судами іноді змінюється їх зміст, унаслідок чого захист прав потерпілих необґрунтовано обмежується.

Так, в одній із справ рішенням районного суду, залишеним без змін ухвалою апеляційного суду, позов було задоволено частково, визнано неправдивими відомості щодо позивача, викладені в скарзі відповідача до прокуратури Донецької області та в заяві до Секретаріату Президента України, Служби безпеки України, Генеральної прокуратури України й прокуратури Донецької області. Дії відповідача щодо викладення ним неправдивих відомостей стосовно позивача у зазначених скарзі та заяві визнано неправомірними й такими, що принижують ділову репутацію. З відповідача стягнуто на користь позивача 2 000,00 грн. відшкодування моральної шкоди, у задоволенні решти позовних вимог відмовлено.

Однак Верховний Суд України з висновками судів попередніх інстанцій не погодився з огляду на таке.

Відповідно до ст. 277 ЦК України фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації. На порушення вимог закону судами не враховано, що звернення особи до правоохоронних органів за захистом своїх прав, порушених особою, а також показання свідка на попередньому слідстві не можуть розглядатись як поширення неправдивих відомостей, якщо не встановлено, що фактично метою цих дій було приниження честі, гідності та ділової репутації певної особи.

Питання про спростування інформації, повідомленої правоохоронним органам, відшкодування шкоди, завданої цими діями, в порядку захисту особистих немайнових прав є дискусійним.

Водночас мотиви, покладені Верховним Судом України в основу відповідного рішення, не можна визнати безспірними. Зокрема, процитована судом ч. 1 ст. 277 ЦК України не ставить право на відповідь чи спростування недостовірної інформації в залежність від мети дій особи, яка поширювала цю інформацію. Має враховуватися лише той факт, що внаслідок цих дій було порушено особисті немайнові права особи.

З практичної точки зору проблемним також є визначення розумної межі між правом на свободу слова (та інших подібних) та правом на спростування недостовірної інформації. Під час вирішення спорів цієї категорії для судів це питання, по суті, зводиться до застосування ст. 277 ЦК України в системному зв'язку з положеннями законодавства про інформацію та Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод.

Так, відповідно до ст. 10 вказаної Конвенції кожен має право на свободу виявлення поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати та передавати інформацію і ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів.

У свою чергу, згідно зі ст. 30 Закону України «Про інформацію» ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за висловлення оціночних суджень. Оціночними судженнями, за винятком наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, критику, оцінку дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання мовно-стилістичних засобів (вживання гіпербол, алегорій, сатири). Оціночні судження не підлягають спростуванню й доведенню їх правдивості.

З урахуванням наведеного відповідна проблема полягає в необхідності відмежувати в кожному конкретному випадку недостовірну інформацію, що підлягає спростуванню, від оціночних суджень.

Про це свідчать різні підходи до кваліфікації схожих висловлювань у національних судів та Європейського суду з прав людини.

Так, за обставинами однієї із справ позивач звернувся до суду з позовом про захист честі, гідності, ділової репутації та спростування недостовірної інформації, посилаючись на те, що на пленарному засіданні сесії Верховної Ради України у виступі народного депутата (відповідача) була поширена щодо нього та його родини негативна інформація про вчинення корупційних діянь. Позивач вважав зазначену інформацію неправдивою, негативною та у зв'язку із відсутністю належних доказів – недостовірною, яка ґрунтувалася на чутках, безпідставних голосливих висловлюваннях, є такою, що ганьбить гідність, честь і ділову репутацію його та його родини, внаслідок чого вказана інформація підлягає визнанню недостовірною та спростуванню.

Рішенням районного суду, залишеним без змін ухвалою апеляційного суду, в задоволенні позовних вимог було відмовлено.

Залишаючи без змін вказані судові рішення, Верховний Суд України зазначив, що позивач є політиком і публічною особою, тому відкритий для суворої критики і пильного нагляду громадськості й межа допустимої критики щодо такої особи є значно ширшою. Відповідач як народний депутат Верховної Ради України відповідно до наданих йому законом повноважень у процесі обговорення питання про центральну владу висловив свою думку щодо серйозної проблеми, яка останнім часом є предметом обговорення суспільства, експертів і політологів, у тому числі у міській раді, головою якої був позивач. Метою виступу відповідача було привернути увагу народних депутатів та громадськості до серйозної проблеми, яка існувала у міській раді та про яку він дізнався із засобів масової інформації. Тому, відмовляючи в позові, суди правильно виходили з того, що в даному разі відповідач у процесі обговорення ситуації, яка склалася у міській раді та обговорювалася громадськістю і в пресі, як видно з його виступу, висловив своє судження щодо цього питання. У поширеній ним інформації образ і наклепів на адресу позивача не було. Крім того, згідно з вимогами ст. 277 ЦК України позивач не обмежений у праві надати свою відповідь на таку інформацію [6].

Не торкаючись питання судового рішення у цій справі загалом, зазначимо, що одним із мотивів його прийняття було те, що звинувачення в корупції були визнані судженнями, а не інформацією, яка може бути спростована.

Разом з тим Європейський суд з прав людини у п. 46 рішення у справі «Сірик проти України» зазначив, що хоча в листі заявниці містилися *серйозні твердження про факти корупції*, незаконної розтрата державних коштів та інших зловживань посадовим становищем, відповідальність за які покладалася на посадових осіб Академії, у ньому також були *твердження, які аргументовано можна назвати оціночними судженнями*. Зокрема, це були твердження, що проректор Академії несправедливо поводитися зі студентами та їхніми батьками й була юридично некомпетентною (див., *mutatis mutandis*, рішення від 27 травня 2004 р. у справі «Відес Аїзсардзібас Клубе» проти Латвії», заява № 57829/00, п. 46). Незважаючи на те, що відповідно до ст. 47-1 Закону України «Про інформацію» оціночні судження не підлягають доведенню їх правдивості, суди поклали на заявницю відповідальність за те, що вона не довела правдивість своїх тверджень, хоча й не проаналізували, чи могли зазначені твердження бути оціночними судженнями [7]. Як випливає з цього рішення, Європейський суд з прав людини відмежував твердження про факти корупції від оціночних суджень.

Аналіз наведених рішень дає підстави для висновку, що положення ст. 277 ЦК України слід застосовувати в системному зв'язку з положеннями ст. 30 Закону України «Про інформацію», яка визначає достатньо чіткі критерії для відмежування оціночних суджень від недостовірної інформації, а також практикою Європейського суду з прав людини.

Якщо причиною правового конфлікту є висловлювання про факти, а не оцінку діяльності чи подій загалом, навіть якщо ці висловлювання мають емоційне забарвлення, їх не можна кваліфікувати як оціночні судження, а судам слід перевіряти достовірність висловлювань про відповідні факти.

Більше того, необхідно враховувати висновки Європейського суду з прав людини, викладені у п. 41 та 42 рішення у справі «Українська Прес-Група проти України». Ці положення свідчать, що у своїй практиці ЄСПЛ справді розрізняє факти та оціночні судження. Якщо існування фактів може бути підтвержене, то правдивість оціночних суджень не піддається доведенню. Вимога довести правдивість оціночних суджень є нездійсненною і порушує свободу висловлення думки як таку, що є фундаментальною частиною права, яке охороняється ст. 10 Конвенції (див. наведене вище рішення у справі *Lingens v. Austria*, с. 28, § 46). Однак навіть якщо висловлювання є оціночним судженням, пропорційність втручання має залежати від того, чи існує для цього достатній фактичний базис. Залежно від обставин конкретної справи висловлювання, яке є оціночним судженням, може бути перебільшеним за відсутності будь-якого фактичного підґрунтя (див. рішення *DeHaes Gijssels v. Belgium*, с. 236, § 47) [8].

На підставі наведеного можна констатувати, що навіть визнання висловлювань чи повідомлення оціночним судженням означає неможливість пред'явлення вимог щодо їх спростування лише за загальним правилом, яке також має свої винятки, і наявність останніх має оцінюватися судом.

Серед питань, пов'язаних із особливостями захисту особистих немайнових прав, неоднозначним може вважатися також **питання про застосування такого способу захисту, як вибачення**.

Так, за обставинами однієї із справ позивач звернувся до суду з позовом до районного відділу управління Міністерства внутрішніх справ України, фізичної особи та Головного управління Міністерства внутрішніх справ України в Дніпропетровській області про захист честі, гідності та відшкодування моральної шкоди, посилаючись на те, що протягом трьох років він перебував на службі в районному відділі УМВС України на посаді дільничного інспектора в званні капітана міліції. У приміщенні актового зали відділу 04.11.2005 р. під час наради з питань діяльності служби дільничних інспекторів підполковник міліції (один із відповідачів) у присутності колег допустив образливі висловлювання на

його адресу, якими принизив честь та гідність його як офіцера, працівника органів внутрішніх справ України, а також як людину й особистість. Позивач просив суд стягнути з відділу УМВС України моральну шкоду в розмірі 10 000,00 грн, визнати висловлювання підполковника міліції на адресу позивача під час наради такими, що ганьблять честь і гідність позивача, та зобов'язати підполковника міліції публічно, у спосіб, яким він завдав йому образи, вибачитися перед ним.

Рішенням Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області позов було задоволено частково, стягнуто з Новомосковського МВ ГУМВС України на користь позивача моральну шкоду в розмірі 2000,00 грн, зобов'язано відповідача – фізичну особу публічно, у спосіб, яким він завдав позивачеві образ, вибачитися перед ним. У задоволенні решти позовних вимог було відмовлено.

Рішенням апеляційного суду Дніпропетровської області змінено рішення суду першої інстанції в частині розміру відшкодування моральної шкоди.

Скасовуючи судові рішення в частині задоволення позову про зобов'язання відповідача вибачитися перед позивачем та приймаючи в цій частині нове рішення про відмову в задоволенні позову, Верховний Суд України виходив з того, що згідно зі ст. 19 Конституції України правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Суд не має права зобов'язати відповідача вибачитися перед позивачем у тій чи іншій формі, оскільки примусове вибачення як спосіб судового захисту гідності, честі чи ділової репутації за поширення недостовірної інформації не передбачено в ст. 16, 277 ЦК України. Суд не має права зобов'язувати відповідача вибачитися перед позивачем у тій чи іншій формі [9].

Наведена справа багато в чому характерна для опису існуючої проблеми. Аналогічні висновки були зроблені Верховним Судом України також в інших справах [10].

Як було зазначено, під час прийняття рішення Верховний Суд України керувався приписами ст. 16, 277 ЦК України, якими не передбачено примусове вибачення як спосіб судового захисту гідності, честі чи ділової репутації за поширення недостовірної інформації. Оскільки вказані норми справді не містять вказівки на відповідний спосіб захисту, цей висновок є обґрунтованим.

Водночас, по-перше, наскільки вбачається зі змісту судового рішення, підставою позову стало не повідомлення неправдивої інформації (ст. 277 ЦК України), а використання образливих висловлювань відповідачем на адресу позивача в присутності колег. Отже, мова повинна йти про застосування не ст. 277 ЦК України, а положень ст. 297 ЦК України, згідно з якими кожен має право на повагу до його гідності та честі; гідність та честь фізичної особи є недоторканими; фізична особа має право звернутися до суду з позовом про захист її гідності та честі.

По-друге, посилання на ст. 16 та відсутність у ній такого способу захисту порушених прав, як зобов'язання вибачитися, самі по собі не можуть вважатися достатньою підставою для відмови в задоволенні позову, оскільки стосовно захисту особистих немайнових прав мають застосовуватися спеціальні положення ст. 275 ЦК України. Як уже зазначалося, згідно з цією нормою захист особистого немайнового права може здійснюватися не тільки способами, встановленими гл. 3 цього Кодексу, а й іншим способом відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення.

Звичайно, під час розгляду подібних справ суд має зважати й на те, що його рішення не має порушувати особисті немайнові права відповідача. Однак у випадках, схожих з обставинами наведеної справи, позивача може не цікавити грошова компенсація чи саме судові рішення про визнання порушеними його особистих немайнових прав, оскільки застосування начальником до підлеглого образливих висловлювань чи лайки у присутності колег підлеглого свідчать насамперед про приниження. Цим і зумовлені подібні позови, які, в частині вимоги зобов'язати вибачитися перед позивачем, спрямовані на відновлення гідності та честі у відповідній людській спільноті.

Наведене дає змогу зробити висновок про те, що питання застосування такого способу захисту є дискусійним, як і багато інших питань у сфері захисту особистих немайнових прав. Водночас, на нашу думку, відсутність у нормах цивільного законодавства закріплення такого способу захисту особистого немайнового права, як зобов'язання вибачитися перед особою (позивачем), не може бути самостійною підставою для відмови в задоволенні позову, безвідносно до фактичних обставин справи, змісту порушеного права, способу його порушення та відповідних наслідків порушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Малеина М. Н. Личные неимущественные права граждан. Понятие, осуществление, защита. 2-е изд., испр. и доп. М.: МЗ Пресс, 2001. С. 23–27.
2. Кузнецова Н. С. Вибрані праці. К.: Юрид. практика, 2014. С. 285.
3. Постанова Верховного Суду України від 24 лютого 2016 року по справі № 6-1790цс15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57067193> (дата звернення: 20.11.2018).

4. Аналіз судової практики у справах про відшкодування моральної шкоди, завданої у зв'язку з ушкодженням здоров'я під час виконання трудових обов'язків: Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 1 вересня 2011 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0010740-11> (дата звернення: 20.11.2018).

5. Judgment Holm v. Sweden (Application no. 14191/88) [Electronic resource] / Judgment Holm v. Sweden. 1993. 25 November. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57851> (дата звернення: 21.11.2018).

6. Ухвала Верховного Суду України від 29 вересня 2010 року по справі № 6-1989св08. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/11641921> (дата звернення: 14.12.2018).

7. Рішення по Справі «Сірик проти України» (Заява № 6428/07) від 31 березня 2011 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_939 (дата звернення: 05.12.2018).

8. Рішення по Справі «Українська Прес-Група проти України» (Заява № 72713/01) від 29 березня 2005 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_382 (дата звернення: 05.12.2018).

9. Рішення Верховного Суду України від 16 червня 2010 року по справі № 6-11324св09. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/10120963> (дата звернення: 06.12.2018).

10. Рішення Верховного Суду України від 3 лютого 2010 року по справі № 6-17172св07. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/8038793>; Рішення Верховного Суду України від 6 травня 2010 року по справі № 6-2090сво10. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/10132697> (дата звернення: 06.12.2018).

Kot O. Peculiarities of personal and other non-property rights protection

This article is dedicated to the analysis of personal and other non-property rights protection specifics. The most prominent sources were analysed. Actual court practice was introduced, including European Court of Human Rights judgements. The author offers possible solutions for the existing practical issues.

Keywords: personal and other non-property rights, protection of subjective civil rights, personal non-property relationship, court practice.

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ В УМОВАХ РЕГІОНАЛЬНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Лапечук П. І.,

старший науковий співробітник НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

Попович Т. Г.,

науковий співробітник НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

Здійснено аналіз відносин власності на земельні ресурси в Україні за період проведення антитерористичної операції та на тлі падіння економіки в Україні. Подаються пропозиції стосовно умов та можливостей запуску ринку земель сільськогосподарського призначення, мораторій на відчуження яких діє до 01.01.2018.

Ключові слова: мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення, ринок земель, відчуження земель, земельні відносини періоду нестабільності.

За інформацією Держгеокадастру Україна володіє значним земельним потенціалом, який становить 5,7 % території Європи, а із 60,3 млн гектарів майже 70 % становлять сільськогосподарські угіддя з високою родючістю [1]. Такий потенціал може розглядатися як потужна конкурентна перевага України, проте його практична реалізація вимагає впровадження ефективної моделі земельних відносин, адекватної сучасним жорстким умовам міжнародної конкуренції. В умовах глобальної економіки та дедалі більшої інтеграції України у світові економічні процеси саме агропромисловий комплекс може стати авангардом розвитку української економіки.

Метою статті є аналіз земельного законодавства, що регулює відносини користування та розпорядження землями сільськогосподарського призначення, а також виклад пропозицій щодо умов створення та функціонування ринку земель і скасування мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення.

На сьогодні відповідно до п. 15 розділу X «Перехідні положення «Земельного кодексу України» до 1 січня 2018 р. діє мораторій на купівлю-продаж сільськогосподарських земель, умовою зняття якого є набрання чинності Закону України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення» [2].

У грудні 2016 р. відбулися парламентські слухання на тему «Регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення: пошук української моделі». На слуханнях було констатовано, що поступово формуються передумови для запровадження ринкового обігу земель та вторинного